

FTAMP 17.71.01

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-01>

Б.У. Әзібаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

НАР/БАКТРИАН БЕЙНЕСІНІҢ КӨНЕ МИФОЛОГИЯ, ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ МЕН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕМАНТИКАСЫ, ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада көне мифология мен қазақтың дәстүрлі мәдениетінде және қазіргі прозасындағы түйе бейнесінің кастерлену, поэзиялану процесі қарастырылды. Түйе культінің қалыптасу, трансформациялану кезеңдері мен контекстері, оның ғасырлар бойғы үдерістің әр кезеңіндегі семантикасы мен қызметі анықталып зерттелді. Қола дәуіріндегі адамдардың жартаc өнерінде түйе образы маңызды орынға ие болды. Авесталық солярлық құдайлар Веретрагна мен Вайо культі кең қанат жайған дәуірлерде түйе күн құдайларының аватарасы саналып, олардың жердегі бейнесі статусына дейін көтерілді. Скиф-сақ дәуірінде түйе Жетісуды жайлаған сақ, үйсіндердің мифологиясы мен өнерінің тұрақты образына айналды. Ал түркі этникалық субстраты үстемдік құрған замандарда түйе культі ғұрыптық мәдениет пен вербалды фольклорда өзекті мән-мағынаға ие болды. Тайпалардың ұжымдық бейсаналық және фольклорлық жадындағы архаикалық танымдар түйе мифологемасының идеологиялық негізін құрады: дәстүрлі мәдениетте Аспан мен Жер арасындағы делдал миссиясын орындайтын, адамдарды күнәлардан арылтатын, «ғарыштың символы», қорғаушы, психопомп, су иесі ретінде құрметтелетін кастерлі түйе образы жасалды. Қазіргі әдебиетте нар/аруана мифологемасы бүгін мен өткенді байланыстыратын, ғасырлық құндылықтарды тасымалдайтын мәдени код қызметін атқарады. Авторлар ана махаббатын, тұған жерге деген сүйіспеншілікті, т.б.с.с. жалпыадамдық құндылықтарды бейнелейтін нар/аруаның поэтикалық бейнелерін жасады.

Кілт сөздер: тотем, культ, Авестаның солярлық құдайлары, ғарыш түйесі, қорғаушы, психопомп, су иесі, көркем образ, метафора.

Б.У. Азибаева

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Семантика и функции образа бактриана/дромедара в архаической мифологии, казахском фольклоре и литературе

Аннотация. В статье рассмотрен процесс сакрализации и поэтизации образа верблюда в архаической мифологии, казахской традиционной культуре и современной прозе. Определены и изучены этапы и контексты формирования и трансформации культа верблюда, семантика и функции его на каждом этапе многовекового процесса. В эпоху бронзы образ верблюда занимал значительное место в наскальном искусстве древних. В эпоху расцвета культа солярных авестийских богов Веретрагны и Вайо, верблюд стал восприниматься как их земная аватара: он обретает статус земного воплощения солярных богов. В скифо-сакский период верблюд становится устойчивым образом мифологии и искусства саков

и уйсуней Семиречья. В эпоху гегемонии тюркского этнического субстрата культ верблюда становится актуальным в обрядовой культуре и фольклоре. Архаические воззрения, отложившиеся в коллективном бессознательном и фольклорной памяти племен составили идеологическую основу мифологема верблюда: в традиционной культуре был создан образ сакрального верблюда, выполняющего миссию посредника между Небом и Землей, освобождающего людей от грехов, почитаемый как «символ космоса», защитник, психопомп и хранитель воды. В современной литературе мифологема нар/аруана выполняет функцию культурного кода, транслирующего вековые ценности, связующего настоящее с прошлым. Авторы создают поэтические образы нара/аруаны, олицетворяющие материнскую любовь, привязанность к родной земле и др. общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: тотем, культ, солярные боги Авесты, космический верблюд, покровитель, психопомп, хранитель воды, художественный образ, метафора.

B.U. Azibayeva

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Semantics and functions of the Bactrian/Dromedary image in archaic mythology, Kazakh folklore and literature

Abstract. The article considers the process of sacralization and poeticization of the image of camel in archaic mythology, Kazakh traditional culture and modern prose. The stages and contexts of the formation and transformation of the camel cult, its semantics and functions at each stage of the centuries-old process are determined and studied. In the Bronze Age, the image of a camel occupied a significant place in the rock art of the ancient people. During the flourishing of the cult of the Avestan solar gods Verethragna and Vayu, the camel began to be perceived as their earthly avatar: it acquires the status of the earthly incarnation of the solar gods. In the Scythian-Saka period, the camel became a stable image of the mythology and art of the Sakas and Uysyn people of the Zhetysu. In the era of the hegemony of the Turkic ethnic substratum, the cult of the camel becomes relevant in ritual culture and folklore. Archaic views, which remained in the collective unconscious and folklore memory of the tribes, formed the ideological basis of the camel mythologeme: in traditional culture, the image of a sacred camel was created, which performed the mission of an intermediary between Heaven and Earth, freeing people from sins, revered as a «symbol of cosmos», protector, psychopomp and water keeper. In modern literature, the mythologeme nar/arua performs the function of a cultural code, transmitting the centuries-old values, linking the present with the past. The authors create poetic images of nar/arua, which personify the maternal love, affection for the native land, and universal human values.

Key words: totem, cult, solar gods of the Avesta, cosmic camel, patron, psychopomp, water keeper, artistic image, metaphor.

1 Кіріспе

Түйелердің алғаш пайда болған мекені Оңтүстік Америка; олар плиоцен дәуірінде, Беринг бұғазы пайда болмай тұрып Еуразия құрлығына өтіп, далалы, шөл және шөлейтті жерлерді жайлады. Қазіргі уақытта түйенің екі түрі белгілі: сыңар өркешті – нар (дромедар) және қос өркешті түйе (бактриан). Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей Еуразия құрлығында түйені қолға үйрету процесі біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың басында Қазақстанның солтүстігі мен солтүстік шығысындағы, сондай-ақ Оңтүстік Сібірде көне андроновтықтар қоныстары орналасқан мекендерде орын алған.

Түйе ерте замандардан-ақ ежелгі адамдардың бейнелеу өнерінің объектісіне айналды. Оның жартастарға қашап салынған бейнелері еліміздің барлық аумағында кездеседі, олардың ішінде: саяқ жүрген түйелер; адамның жетегіндегі түйелер; арба жеккен, мойыны ерекше ұзын түйелер, шайқасуға шаптығып тұрған түйелер, жыртқыштарға қарсы шауып бара жатқан түйелер, өзді-өзі таласып жатқан түйелер.

Түйелердің жартастағы бейнелері Құлжабасы кешенінен (б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысы), Тамғалы кешенінен (б.з.д. XIV-XIII ғғ.), Теректі әулиеден (б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысы), Сауысқандықсайдан (б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы), Шолақжиделіден (б.з.д. бірінші мыңжылдық) (Рогожинский, 2011: 207-246); Кіндіктас тауларындағы Ой-Жайлау шатқалынан (б.з.д. II-I мыңжылдықтың шекарасы) (Марьяшев, 2008: 101-109) және еліміздің басқа да аймақтарынан табылды. Мұндай бейнелер Түрікменстан, Ауғанстан, Иран, сондай-ақ Ресей, Моңғолия және т.б. елдерде тіркелген. Айта кетейік: Еуразиядағы түйенің ең көне бейнесі Башқұртстандағы (РФ) Шульган-Таш үңгірінен табылған. Қашалған уақыты шамамен б.з.д. 14500 жылдар. Палеолит дәуіріне жататын мұндай түйе бейнесі Еуропаның басқа аймақтарында кездеспейді. Сондай-ақ, Батыс Сібірдегі Томь өзенінен табылған мамонт тісіндегі төрт түйенің бейнесін атап өту керек. Сурет шамамен б.з.д. 13100-13005 жылдар аралығында салынған. Палеолит дәуірінің бұл туындысы қазіргі уақытта Азия аумағындағы ең көне болып табылады және Шульган-Таш үңгір суреттерімен бірге әлемдегі ең көне туындылардың қатарына жатады (Есин, Магай, Монна, Ожередов, 2019: 41-68).

Қос өркешті түйеге табынушылық қола дәуірінде қазіргі Қазақстан, Оңтүстік Орал және оңтүстік Сібір жерлеріндегі тайпалар арасында қалыптасты.

Сол замандардан бастап, түйе бейнесі тайпалардың мифтік санасында, көптеген үнді-иран, сондай-ақ түркітілді, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде жоғары статуска ие болды. Жазба әдебиетте «нар/аруана» мифологемасын авторлар көркем мақсаттарын жүзеге асыру үшін, идеяларын, түпнегізгі ойларын білдіру үшін символдық бейне, метафора мағынасында қолданады. Нар мен аруана неге қастерленді? Мүмкін, қазіргі жазба әдебиетте мәдени код функциясын атқаратын «нар/аруана» мифологемасы түп төркіні арыдан басталатын бізге белгісіз, яки бізге жетпеген түсінік, ұғымдарды, мағына, ақпараттарды ішіне бүгіп жатқан, арнайы зерттеу арқылы ғана ашылатын құпияға толы архетиптік бейне шығар? Еңбегіміздің мақсаты – қазақ жерін ерте қола дәуірлерде мекендеген тайпалардың жартас өнері мен мифологиясында, сондай-ақ скиф-сақ аң өнерінде, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында, этнографиясында, вербальды фольклоры мен әдебиетінде көрініс тапқан нар/аруана мифологемасының семантикасы мен қызметін зерделеп анықтау.

Жұмыстың зәрулігі осымен түсіндіріледі.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Жұмыста теориялық материалды жүйелеу және сараптамалық қарастыру, герменевтикалық және құндылық-интерпретациялық тәсілдер аясындағы құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Еңбектің зерттеу объектісі – С.Елубайдың «Ақ боз үй» романы (бірінші кітап), С.Санбаевтың «Белая аруана», Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел», О.Бөкейдің «Бура» атты повестері. Зерттеу нысаны – осы шығармаларда сомдалған нар/аруана бейнелері: Шойынқара, Ақ аруана, мая және Бура.

Жазушылар олардың терең поэтикалық, ізгілендірілген бейнелерін жасады. Антропоморфизм қағидаты бойынша сомдалған образдарға адамға тән ізгі қасиеттер телінді. Авторлардың ойына сәйкес нар мен аруана бейнелері бірнеше күрделі қызмет атқарады, мысалы, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы – туған жерге деген сүйіспеншіліктің, адалдықтың, мекеніне деген құштарлықтың символы, Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел» повесіндегі інген – аналық ұлы махаббаттың, ұжымдастыру, биліктің солақай саясаты құрбандарының символы, ал С.Елубай романындағы күдіретті Шойынқара мен О.Бөкейдің Қара Бурасы көшпелі қазақтың дәстүрлі өмір салтының, дала өркениетінің символы, терең мағыналы метафора болып табылады.

Сондай-ақ, ғылыми ізденіс барысында Қазақстанның жартастағы кескіндеме материалдары, б.з.д. XIII ғасырда түйе құрбандық малы болған Орталық Қазақстандағы андроновтықтардың материалдық мәдениеті мен шаруашылық тәсілі сараптамалық түрде қарастырылды; солярлық Авеста құдайларының культтері, сақ пен үйсіндердің материалдық мәдениетінің артефактілері, қазақ фольклоры мен Қазақстандағы қазіргі прозаның нарративтері зерделенді.

3 Талқылау

Түйе – ыстық, суыққа төзімді, мініске қолайлы, күнделікті тұрмыс қажетіне таптырмайтын, жүндес, шөлікесен шұбаты, ашықсаң еті кәдеге жарайтын кәдімгі қарапайым жануар. Алайда, қазақтың дәстүрлі дүниетанымында, мифологиясы мен фольклорында, жазба әдебиет мәтіндерінде түйе қасиетті, киелі архетиптік образ. Бұл танымның түп төркіні ата-бабаларымыздың көне дүниетанымынан бастау алады.

Плиоцен дәуірінде Америка континентінен Еуразия құрлығына өтіп кең жайылған түйені жергілікті тайпалар б.з.д. екінші мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында қолға үйретті және оны тотем санады. Ежелгі адамдар түйені белгілі бір қауымдастықтың, топтың, ру/тайпаның тотемі етіп, оны құрметтеп, оған көптеген тылсым қасиеттерді телді. Кейінгі ғасырларда түйе бейнесінің түсіндірілуінде үлкен өзгерістер болды. Образдың семантикасы өзгерді: ол тотем болып қала отырып, авесталық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы мәртебесіне ие болды. Бұл Заратуштра негізін қалаған зороастр ілімінің/идеяларының таралуымен байланысты болды.

Веретрагна мен Вайо – зороастр құдайлары. Веретрагна – найзағай мен жаңбыр, соғыс және жеңіс құдайы, Вайо – жел құдайы. Байырғы адамдар зороастрлық құдайларды, әдетте, антропоморфты түрде елестетті, бірақ Веретрагна Авеста аңыздарына сәйкес, адаммен қатар әртүрлі жануарлардың бейнесіне де ене алады. Түйе бейнесіндегі Веретрагна былай сипатталады: «Мықты, табанымен жер тарпыған, қалың шудасы жұртқа киім болған, аяқтары алшайған, майлы өркеші тік тұрған, көздері тостағандай, басы толған ақыл, өзі көркем һәм нағыз апайтөс. Ол

хас әмірдей төңірекке көз тастап тұр (Бахрам-яшт 3. Аударған Е.Э. Бертельс). Оның образы соғыс пен жеңіс құдайының құдіретін, мызғымастығын, шексіз күшін бейнелеген. Бұл аспектіде түйе мен оның қанатты егізі ғарыштық Құдай болып табылады» (Ремпель, 1977: 95-101).

«Веретрагна (убийца Вритры [Вритра-змея-дракон – Б.Э.]) – это образное воплощение эпитета солярного бога-громовержца. В его имени нашел отражение архаичный общеиндоевропейский миф о громовержце, убивающем змея, сковывающего силы земли и воды <...>. Веретрагна, одухотворенный эпитет бога – правителя космоса, со временем приобрел относительно узкое значение. Он был образом идеального военного предводителя (вождя, царя). Царь на земле олицетворял бога-воина» <...>. В Авесте верблюд является и воплощением бога Вайо – олицетворения ветра» (Акишев, 1984: 70-71). Сонымен, үндіеуропалық, үнді-ирандық мифологияға сәйкес, күн сәулелі найзағай құдайы Веретрагна жақсылықтың зұлымдыққа қарсы күресін бейнелейді: ол «суға бостандық әперіп, құнарлылықты қамтамасыз ете отырып», айдаһар-жыланды жеңеді; ол – тайпалардың қорғаушысы, идеалды жауынгер мен билеушінің, әділеттілік пен бейбітшіліктің символы.

Веретрагна Заратуштра пайғамбарға құдіретті түйе түрінде көрінді. Сол себептен түйе – Веретрагнаның инкарнациясы, жердегі бейнесі саналды. Яғни, байырғы адамдар күн сәулелі найзағай құдайы Веретрагнаны түйе бейнесінде елестетті. Нәтижесінде ежелгі көшпелілердің мифофольклорлық санасында қасиетті ғарыш түйесінің мифопоэтикалық бейнесі қалыптасты, ол күн сәулелі Веретрагнаның жер бетіндегі аватарасы ретінде, көк аспанның елшісі, әділеттіліктің, бейбітшілік пен жақсылықтың символы, сулардың иесі ретінде құрметтелді. Сондай-ақ, түйе культі патшалық билікпен, патшалықпен байланысты болды; ол өз халқын зұлымдықтан қорғаушы, рудын/тайпаның қамқоршысы символына айналды. Сондай-ақ, байырғы адамдар жел құдайы – Вайо құдайын да түйе бейнесінде елестетті (бұл Желмая образында анық байқалады).

Осылайша, қола дәуірінде түйе – тотем, Қазақстанның жартас өнерінің объектісі болды; солярлық құдайлар Веретрагна мен Вайоның жердегі бейнесі мәртебесіне ие болды; темір дәуірінде түйенің қола мүсіншелері космогониялық мифтерді «анықтайтын» сақ өнерінің туындыларын безендірді, бактриан культімен байланысты мотивтер сәндік, культтік және утилитарлық функция орындайтын материалдық мәдениетте, сондай-ақ патша билігі мен патшалығын бейнелейтін заттарда жиі көрінетін болды. Яғни Авеста құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы – түйе «скиф-сақ аң өнерінің» тұрақты образ/элементіне айналды.

К.Ақышевтың мәлімдеуінше XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Жетісудағы Тянь-Шань тау бөктерінде ерте көшпелілер дәуірінен қалған обаларды қазу барысында қоладан жасалған триподтар, құрбандық үстелдері, темекінің күлін салуға арналған бұйымдар табылған. Бұл заттардың көп бөлігінің жасалған уақыты сақ-үйсін тайпалары осы аймақта өмір сүрген дәуірмен тұс келеді. Табылған бұйымдардың арасында ғибадат заттары да кездеседі. Олар космогониялық мифтерді бейнелейтін жалпы рулық рәсімдерде, өсіп-өну магиясымен және от, ата-баба культтерімен байланысты рәсімдерде қолданылды. Кейбір триподтар мен құрбандық үстелдерінің

аяқтары түйенің аяғы түрінде жасалған. Жетісудың көрнекті бұйымдарының бірі – қола күлсалғыш Ресейдің Мемлекеттік Эрмитажында сақтаулы тұр. А.К. Ақышев күлсалғыштың семантикалық мағынасын талдай келе: «Оның пайда болуының өзі мифтік шығармашылықтың нақты іске асырылуы болды. Қос өркешті түйенің бейнесі маңызды рөл атқарған космогониялық мифтер циклі «нақтылана» түсті» – деп қорытынды жасайды (Акишев, 1984: 69-76). Түйе мүсіндері Алматы облысындағы Есік өзенінің жағасынан табылған сақ көсемі Алтын адамның қанжарының жүзінде де бейнеленген. Сақ көсемі шамамен б.з.д. IV – III ғасырлар аралығында жерленген (Акишев, 1984: 7-65). Түйе бейнесі сақ дәуіріндегі мазарлардан табылған қылыш, қанжар, сақина, белдік, шам және көптеген басқа жәдігерлерде де кездеседі. Бұл айтылғандар түйенің ерекше мәртебесін көрсетеді.

Ал кейінгі дәуірлерде, яғни түркі этникалық субстраты үстемдік құрған замандарда түйе культі бұрынғы кездегідей өзекті болмай қалады. Нақтылап айтқанда, түркі дәуірінің басында түйе культінің материалдық көріністері сирексі бастайды. Түйе культі материалдық емес бағытқа, яғни – ғұрыптық мәдениет пен вербальды фольклорға ауысып, кең тарап, тамыр жаюуы сол замандармен тұспа-тұс келген тәрізді. Бұл ретте, түркі, оның ішінде қазақ мифологиясы, фольклоры мен этнографиясының материалдары көрсетіп отырғандай, түйеге қатысты ескі танымдардың жаңғырықтары – түйенің тотем, культ, оның аспан мен солярлық құдайлар Веретрагна және Вайомен байланысы – дәстүрлі мәдениетте қалыптасқан түйе мифологемасының идеологиялық негізін құрады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде (танымдар жүйесі, этнографиясы мен вербальды фольклорында) түйенің бірнеше маңызды қасиет/ерекшеліктері, функциясы анық көрініс тапты.

Бірінші. Арғы ата-бабаларымыздың санасында түйе жеке адамның да, ру/тайпаның да жебеушісі, қорғаушысы саналды. Түйенің желеп-жебеуші функциясының іздері мифтерде, аңыздарда және эпостық жырларда айқын көрінеді. Бурабай тауына арналған топонимдік аңызда түйе бейкам жатқан ауылға шабуыл жасағалы тұрған жау туралы хабар береді. «Абылай хан. Ақ атан» жырында Абылай хан сәуегей түс көреді: Ғайып Ерен қырық шілтен ақ сақалды қария бейнесінде келіп, ақ түйе оның қорғаушысы, қолдаушы, сақтаушысы болатындығын хабарлайды. Осындай ғажайып жолмен пайда болған ақ атан Абылайды төніп тұрған қауіптен арашалайды; және де ол ханның баратын бағытын белгілейтін, ханды табысқа жетелейтін, жорықтарды алдын-ала болжай білетін сәуегейлік, көріпкелдік қасиетке де ие екені анықталады.

Біз мұнан көне тотемдік көзқарастардан бастау алған ғажайып көмекшілер мотивінің кейінгі, өзгерген формасын көреміз. Байырғы адамдар елге қадірлі, белгілі тұлғалар, әсіресе, аруақты батырлар өзінің көкбөрі, барыс, бүркіт, жылан т.б. зооморфтық персонаждар бейнесінде көрінетін қорғаушы, қолдаушы, желеп-жебеушілерінің қамқорлығында болады деп сенген. Кейінірек тотемдік қолдаушыларды антропоморфтық, мұсылмандық әулие-әнбиелер ауыстырды. Демек, жырда түйенің ежелгі қорғаушылық, жебеушілік функциясы айқын сақталған, бұл оның тотем ретіндегі қызметімен байланысты. Сондай-ақ, ақ атанға көрегендік,

сәуегейлік қасиет те телінген (Әзібаева, 2014: 76-77; 324-325). Ақ атанның бұл кереметтілігінің де төркіні Веретрагна образына барып тіреледі. «Авестада» Веретрагна-түйенің басқа қасиеттерімен қатар, оның ақыл-ойы мен қырағылығына баса назар аударылады. Қырағылық, «мың көзді», «мың құлақты» және т.б.с.с. эпитеттер ғарыштың билеушілері мен күзетшілеріне тән. «Авестаның» мұндай эпитеттері қазіргі тілге аударғанда – бір уақытта мың адам сияқты көру және есту қабілетіне ие, соның арқасында болжау, көріпкелдік жасауға қабілеттілікті білдіреді.

Ш.Ш. Уәлихановтың көрсетуінше түйенің қорғаушы-ие ретіндегі мәні халықтың наным-сенімдерінде де сақталған, мәселен, көнекөз адамдар жас босанған әйелдің қасында түйе болса зиянкес күштер оған жақындамайды, қастандық жасай алмайды деп сенген (Валиханов, 2013: 48-70).

Екінші. Түйенің тағы бір маңызды қызметі белгілі: «Сондай-ақ, оған (түйеге – Б.Ә.) Аспан мен Жер арасындағы делдалдық миссиясы және адамдарды күнәлардан арылтудың ерекше функциялары жүктелген. Сондықтан түйе – жерлеу рәсіміндегі басты кейіпкер. Ол марқұмның күнәларын «жуып», оны мәңгілік мекеніне апаратын жануар» (Хазбулатов, Султанова, Шайгозова, 2017: 155).

Түйенің бұл функциясы ұлттық эпос, аңыз, хикаяттарда кең көрініс тапты. Мысалы, «Қисса Ер Қабанбай» жырында ардақты қолбасшы батыр жақында дүние салатынын болжап, туған-туыстарымен қоштасып, «Дүйсенбі күні өтпекпін, / Үш күннен соң Мекеден / Сүйегімді алуға / Ақбас атан жетпек күн» (Қисса Ер Қабанбай, 2009: 168) – деп, өсиет айтады. Мұнда батыр зиратқа мәйітімді ақбас атанға теңдеп апарыңдар деп нақты нұсқау береді. «Атан түйе шөккен жер» атты мифтік аңызда да түйенің осы функциясы анық көрінеді: «Соңғы шайқаста ауыр жараланған Райымбек батыр еліне: «Мені ана тұрған ақ атанға отырғызып, көштің басын Хан тәңірге түзендер. Жете алмасақ, дәмнің таусылғаны. Ақ атан шөккен жерге елді қондырып, менің де сүйегімді сол жерге табыс етіндер» – депті. Ел көшін тауға түзейді. Ұзақ жол жүріп, көш қазіргі Алматы қаласы, Тәшкен көшесі бойындағы Орталық зират орналасқан жерге түсіп, тоқтайды. Сол арада атан түйе шөгіп, ел жүгін жығып, қоныстанады. Көп ұзамай осы жерде Райымбек батыр дүние салады. Батырдың зираты сол жерде қаланады. Халық қазір де батыр зиратына мінәжат етіп тұрады» (Қазақтың мифтік әңгімелері, 2002: 121).

Ш. Керім діни тұлғаларға қатысты осы мазмұнды аңыз бен хикаяттарды қарастыру барысында түйенің діни тұлғалардың ғұмырында маңызды болғанына назар аударады. Ғалым «Ел аузындағы әңгімеге қарағанда, Қожа Ахмет Яссауи өлерінде өзін ақ бураға мінген кісінің келіп жуып, арулап қоятындығын ауызға алады» – дейді, және осы сарын Мұрын Әулиеге арналған, хорезмдік белгілі сопы шейхтары туралы хикаяттарда, маңғыстаулық Қамысбай туралы айтылатын аңыздарда қайталанып отыратынын жазады (Керім, 2020: 289-323).

Сонымен, Ер Қабанбай, Райымбек батыр, Қожа Ахмет Яссауи, маңғыстаулық Қамысбай т.б. ламиналды жағдайда [ламиналдылық, (лат., ағылш.) – шекті/өтпелі күй] түйе оларды соңғы тұрақ орнына апаратыны туралы хабарлайды; түйе марқұм болған кейіпкерлерді керек жерге апарды және сол сапарда олардың жерленетін орнын белгілейді. Яғни, түйе марқұм болған адам жанын о дүниеге апарушы, тасы-

малдаушы, алыс сапарға шығарып салушы. Жалпы, әртүрлі мәдениеттерде бұл рөлді жылан, құс, жылқы, ит т.б. атқарады. Ғылыми әдебиетте оларды психопомп (грек – рухты шығарып салушы) деп жіктейді. Олардың міндеті – марқұмды о дүниеге аман-есен жеткізу.

Үшінші. Су иесі туралы мифте XIX ғасырда Алтайда су құрылысын жүргізетін Кеншін деген қазақ болғаны әңгімеленеді: «Кеншіннің Ертіс өзенінен алған тоғандарының бәрі сәтті болып шығыпты. Мұны көрген жұрт «су иесінің киелі бұйдасы Кеншіннің қолында, ол өзеннің суын тіркеулі түйедей жетектейді» десіп жүріпті. Бір рет Ертіс өзенінің бір жерінен тоған алып, арық қазып жатқан он үш жұртқа Кеншін кенеттен кеңес айтып: «Біз жаңылыппыз, бұл тоғанға су шықпайды, енді әуре болмай жұмысты тоқтатайық» – депті. «Оны қайдан білдің?» – деп сұрапты жұрт. Кеншін оларға: «Маған су иесі аян берді, қазылып жатқан арыққа су иесі ақ бура болып келіп, көлденең жатып алды. Мен енді алатын ақымнан кештім» деп, кетіп қалыпты. Көп еңбек жұмсалған жұмысты тоқтатқысы келмеген жұрт арықты қаза беріпті, бірақ жер астынан көлденең ақ жартас шығып, ақыры арық қазуды тоқтатуға мәжбүр болған екен» (Қазақтың мифтік әңгімелері, 2002: 27-28).

Қытайдағы қазақтардан жазылып алынған мифтік аңыздан ерте кезде халық судың көбік атып буырқанған ағынын су иесі Ақбура деп атағаны белгілі (Қазақтың мифтік аңыздары. Құрастырған Н.Мыңжани, 1996). Қырғыз мифологиясынан мына мәлімет белгілі: «Қырғызда Ош өлкесінде Ақ-Буура деген өзен бар. Халық оның түбінде су иесі Ақ-Буура бар, ол басын төмен қаратып жатса, су тасиды, егер басын ағынға қарсы, жоғары қаратса, су тартылады» деп иланған» (Тойшанұлы, 2009: 43).

Қазақ пен қырғыздардағы су иесі түйе/бура деген түсінік те Авеста құдайларының бірі түйе-Веретрагна бейнесімен, оның найзағай мен жаңбыр, аспан суының құдайы ретіндегі қабілеттерімен тікелей байланысты. «Түркі фольклорында түйеге, көбінесе, «аспандық» деген эпитет тән (тэнгрин теме). Ол сондай-ақ «жаңбыр иесі» болып саналады және жерге қандай жаңбыр жаудыратынын да өзі шешеді. Әр жаңбырда аспан түйесі өзін өзі тежеп отырады, әйтпесе су тасқыны болады» (Хазбулатов, Султанова, Шайгозова, 2017: 151). Біздің мәтіндерімізде түйе – жер суының қожайыны, сақтаушысы. Яғни, біз мұнда да найзағай мен жаңбыр құдайы Веретрагна культінің елесін көреміз.

Төртінші. Желмая. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бір өркешті ақ түйе Желмая ерекше танымал; ескі наным-сенімдер бойынша оның қанаттары бар. Ол белгілі тарихи және жартылай аңызға айналған тұлғалардың, мысалы, Мұхаммед пайғамбар, Қорқыт, Асан Қайғы, сондай-ақ Қабанбай батырдың мініс көлігі болған. Бір өркешті ақ түйе Азияның көптеген халықтарының мифологиясы мен фольклорында, әсіресе Үндістанның солтүстік-батысында аса киелі жануар болып табылады, бұл жағдай да зороастрлық діннің әсерімен байланысты. Сондай-ақ, ғалымдар мифо-фольклорлық мәтіндерде саяқ жүретін боталы түйенің образы жиі кездесетінің жазады. Қанатты түйе бейнесі мифо-фольклорлық мәтіндерден басқа, Сасанилер мен Соғды бейнелеу өнерінің үлгілерінде де байқалады (Воздиган, 2012: 73; сондай-ақ қараңыз: Авеста, 1990). Авестада түйе Веретрагна құдайының ғана емес, сонымен қатар Вайо құдайының да (Вайо – жел құдайы) аватарасы саналғаны белгілі.

С.Қондыбай *желмая* сөзінің этимологиясына тоқтала келіп, жел сөзі бұрынғы дәуірлерде тура «жел» мағынасынан басқа, жын (шайтан) мағынасында түсіндірілгеніне назар аударады. Бұл мағына желбуаз, желігу сөздерінде сақталған деген уәж айтады (Қондыбай, 2005: 117). Жел сөзінің екінші мағынасы қазір де өзекті екені мәлім. Ертеректе ежелгі түркі тілдерінде жел сөзі (көнетүркіше *йел*) авесталық жел құдайы Вайоның атауын білдірген әрі бұл сөзбен сыңар өркешті, желдей жылдам, жүйрік ақ түйенің лақап атына айналған *желмая* сөзінің шығу тегі тығыз байланысты деп болжауға болады. Исламдану дәуірінде, бұрынғы культтер мен наным-сенімдерден бас тарту кезінде Вайоның (жел құдайы) атауы болған *жел* сөзі ауамен ұшатын, жеткізбейтін, қолға түспейтін жын-періні білдіре бастағаны түсінікті. Алайда, бұл жағдайда да жел сөзінің алғашқы, – жүйріктікті, ептілік, сақтық, қырағылық, жылдамдықты білдіретін – семантикалық мағынасы сақталған. З.Наурызбаева былай деп жазады: «Якуттар шамандық күшті «тын-бура» деп атайды. «Тын-бураны» қазақтың «желмаясымен», яғни, шығармашылық күш пен шабыттың мифологиялық символы қанатты түйемен салыстыруға болатын сияқты. «Жел» – жел, «мая» – көптеген халықтарға ортақ «ме» праформасынан бастау алатын лексема, оның мағынасы «осы әлемді жасаушы өнер, күш, құдырет». Үндістердегі «майя», түркілердегі «Ұмай», ежелгі гректердегі «Майя» есімдері содан шыққан» (Наурызбаева, 2013: 80).

Бесінші. Бабаларымыз түйені малбасы, мал төресі, киелі мал деп қадірлеген. Ш.Уәлиханов түйені аса маңызды жағдайларда құрбандыққа шалатынын атап көрсетіп, «ақ түйенің қарны жарылды» дейтін мәтел жақын адамдар алыстағы өте қауіпті сапардан оралғанда, көптен күткен мұрагер дүниеге келгенде шалынған құрбандыққа қатысты пайда болғанын жазады (Валиханов, 2013: 81). В.В. Радлов та қазақтардың түйе малын ерекше қастерлейтінін айтады (Радлов, 1989: 286). Түйе жүнінен шұлық, алаша тоқуға болмайтыны белгілі, өйткені түйе жүнін басуға тиым салынған, сондықтан ол тек тұскиіз, шапан, көрпелерді, сырт киімдерді дайындағанда ғана пайдаланылады. Түйе культі қазақ ою-өрнектерінде де көрініс тапты, мысалы: «түйе табан», «түйе мойын», «түйе өркеш», «бота тірсек» т.б., түйе образымен байланысты музыкалық шығармалар да аз емес. Елімізде түйенің атауларымен аталған табиғи аймақтар: таулар, бұйраттар, өзен-көлдер, сайлар мен елді мекендер көп.

Демек, ел санасында, жадысында қасиетті түйенің желеп-жебеуші, қорғаушы, о дүниеге тасымалдаушы әрі су иесі қызметі жөнінде, оның киесі, адалдығы мен даралығы туралы идеялар мен түсініктер айқын сақталған.

Алтыншы. Түйе – дала бестиариясының құрамдас және семантикалық маңызды бөлігі. Көп ғасырлар бұрын Ұлы даланы мекендеген үнді-иран халықтарының мифопоэтикалық түсінігінде түйе аса қадірлі, қасиетті жануар болды. Түйе – тотем, арғы баба, қолдаушы, қорғаушы-ие және солярлық құдайлардың жердегі аватарасы саналып, аспан түйесі статусына ие болды. Және де ол біздің заманымызға дейінгі XII ғасырда қазақ жерін жайлаған тайпаларда құрбан малы болғаны археологиялық қазбалар нәтижесінде дәлелденген (Баринаова, 2009: 12). Ал, Е.Тұрсыновтың түркі-моңғол халықтарында өлілер елінің кіре берісін күзететін мифтік қаһарлы түйе туралы түсініктер сақталғаны туралы жазғандарын (Турсунов, 1973: 121) ескерсек,

көне мифологияда түйе жоғарғы, орта және төменгі әлемдердің бірлігін, ғарыштың кеңістіктік-уақыттық сипаттамаларының бірлігі мен үйлесімділігін бейнелейтін образ болған деп, қорытынды жасауға болады.

Жетінші. Жазба әдебиетте, мысалы С.Елубай (Ақ боз үй), С.Санбаев (Белая аруана), Т.Нұрмағамбетов (Шал, мая және жел), О.Бөкей (Бура) шығармаларында нар мен аруананың тамаша, шынайы бейнелері сомдалған (бұл образдар басқа авторларда да кездеседі). С.Елубайдың Шойынқарасы да, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы да, Т.Нұрмағамбетовтың інгені мен О.Бөкейдің Қара Бурасы да – рухы өр, тәкаппар, асыл текті, еңбекқор жануарлар. Жазушылар олардың терең поэтикалық, ізгілендірілген бейнелерін жасады. Антропоморфизм қағидаты бойынша сомдалған оларға адамға тән ізгі қасиеттер телінді. Авторлардың ойына сәйкес нар мен аруана бейнелері бірнеше күрделі қызмет атқарады, мысалы, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы – туған жерге деген сүйіспеншіліктің, махаббаттың, адалдықтың, мекеніне деген құштарлықтың символы, Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел» повесіндегі інген – аналық ұлы махаббаттың, ұжымдастыру, биліктің солақай саясаты құрбандарының символы, ал С.Елубай романындағы құдіретті Шойынқара мен О.Бөкейдің Қара Бурасы көшпелі қазақтың дәстүрлі өмір салтының, дала өркениетінің символы, терең мағыналы метафора болып табылады.

4 Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде бактриан/дромедар бейнесі ерте қола дәуірінің өзінде жерімізде өмір сүрген тайпа, этностардың назарында болғанына көз жеткіздік. Қалыптасу, даму, трансформациялану үдерісінің бірнеше сатысынан өткен нар/аруана образы қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен жазба әдебиетінде тұрақты әрі көркем персонаждардың біріне айналды. Ежелгі адамдар оларға антропоморфтық, мифтік және фантастикалық қасиеттер танды, кие тұтты. Бүгінгі әдебиетте нар/аруана бейнесі маңызды көркем образ функциясын атқарады.

Атап айту керек, құдіретті нар образында елестетілген үнді-ирандық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның культтері ата-бабаларымыздың мифологиялық түсініктеріне маңызды әсер етті.

5 Қорытынды

Түйе мифологемасының астарында көптеген ежелгі дүниетанымдық көзқарастар, концепттер мен идеялар жасырылған, кодталған.

Плиоцен дәуірінде Америка континентінен Еуразия құрлығына өтіп кең жайылған түйе образы еуроазиялықтардың мифтік санасына сіңіп, жартас өнерінде айтарлықтай көрініс тауып, авесталық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы статусына ие болды, скиф-сақ аң өнерінде, фольклор мен жазба әдебиетте жиі кездесетін персонажға айналды. Атап айтқанда, әу баста тотем болып тағайындалған, кейін ежелгі күн құдайлардың реинкарнациясы – түйе туралы архаикалық көзқарастар мен танымдар жинақтала келіп космос символы – аспан түйесі туралы түсінік қалыптастырды. Халықтың ұжымдық бейсаналық және фольклорлық санасында аспан түйесі «барлық бастауларды біріктіретін, ғарыштың символы» ретінде, аспан мен жер арасындағы делдал миссиясын орындаушы, адамдарды күнәлардан арылтатын, ақтық сапарға шығарып салушы, қорғаушы, күзетші, сондай-ақ судың сақтаушысы/иесі ретінде қастерленді.

Ал бүгінгі әдеби шығармашылықта нар/аруана мифологемасы қазақ әлемі ұлттық бейнесінің белгілі бір бөлшегін айқындайтын, ғасырлық құндылықтарды тасымалдаушы, кешегі мен бүгінгіні байланыстыратын мәдени код мағынасында қолданылуда. Жазушылар жасаған шынайы, трагедияға толы нар/аруананың лирикалық бейнелері көркем метафора, символ мағынасында алынып, автордың көркемдік-эстетикалық, дүниетанымдық концепциясын айқындап, ұстаным, көзқарастарын білдіруге қызмет етеді. «Нар/аруана» мифологемасы авторлардың көркем мақсаттарын жүзеге асыру үшін, идеяларын, түпнегізгі ойларын оқырманға жеткізу мақсатында қолданылатын көркем бейне.

Бұл архетиптік образ-символ арқылы жазушылар маңызды ұлттық, түптеп келгенде, жалпыадамдық мән-мағынаға ие мәселелерді қарастырады, зерделейді.

Атап айту керек, еңбекте қарастырылған материалдар ғылымда «архетип» терминін жаңартқан К.Г. Юнгтің «мифологиялық архетиптер психикада сақтала отырып, мәдениетте қайта-қайта пайда болып тұрады» деген тұжырымды қорытындысын дәлелдеп отыр.

Әдебиеттер:

1. Акишев А.К. Образ верблюда в легендах Центральной Азии//Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – С.69-76.
2. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алматы, 1984.
3. Әзібаева Б.У. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы, 2014.
4. Баринаева Е.Б. Поселения, жилища и хозяйство населения Северного Казахстана и Урала эпохи бронзы в свете решения проблемы этнической принадлежности андроновских племен // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2009, №2. – С. 6-17.
5. Валиханов Ч.Ч. Труды по фольклору // Классические исследования. Том 12. Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин. Труды по фольклору. – Алматы, 2013. – С.46-136.
6. Воздиган К.М. «Застывший миф»: образы животных и богов в настенных росписях племени рат-хва // Бестиарии II. Зооморфизмы Азии: движение во времени. Сб.статей. – СПб., 2012. – С.165-180.
7. Есин Ю.Н., Магай Ж., Монна Ф., Ожередов Ю.И. Изображения верблюдов эпохи палеолита с реки Томь в Западной Сибири // Проблемы истории, филологии и культуры. №2 (2019). – С.41-68.
8. Керім Ш. Мұсылмандық әулиелер және хикаят жанры//Қазақ фольклорының қастерлі әлемі. – Алматы, 2020. – Б.289-323.
9. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, 2002.
10. Қисса Ер Қабанбай // Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 58-том. Тарихи жырлар. – Астана, 2009. – Б.145-169.
11. Қондыбай С. Казахская мифология: краткий словарь. – Алматы, 2005.
12. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Петроглифы поздней бронзы и раннего железного века в урочище Ой-Джайляу – Алматы, 2008. Интернет ресурс.
13. Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы, 2013.
14. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – Москва, 1989.
15. Ремпель Л.И. Фрагмент бронзовой статуи верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши (к вопросу о природе согдийского искусства) // Средняя Азия в древности и средневековье. История и культура. – Москва, 1977. – С.95-101.
16. Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства Казахстана // Наскальное искусство Центральной Азии. – Алматы, 2011. – С. 207-246.
17. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы, 2009.
18. Турсунов Е. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы, 1973.
19. Хазбулатов А.Р., Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н. Анималистическая Вселенная казахов в диаграмме эпох. – Астана, 2017.

References:

1. Akishev A.K. (1984) The image of a camel in the legends of Central Asia // Ethnography of the peoples of Siberia. - Novosibirsk, 1984. - P.69-76. (Russ.).
2. Akishev A.K. (1984) Art and mythology of the Saka. - Almaty, 1984. (Russ.).
3. Azibayeva B.U. (2014) Kazakh epic plots. - Almaty, 2014. (Kaz., Russ.).
4. Barinova E.B. (2009) Settlements, housing and economy of the population of Northern Kazakhstan and the Urals of the Bronze Age in the light of solving the problem of the ethnicity of the Andronovo tribes // Bulletin of the PFU, a series of General History. - 2009, No. 2. (Russ.).
5. Valikhanov Ch.Ch. (2013) Works on folklore//Classical studies. Volume 12. Ch.Ch. Valikhanov, V.V. Radlov, G.N. Potanin. Works on folklore. – Almaty, 2013. – P.46-136. (Russ.).
6. Vozdigan K.M. (2012) «Fixed myth»: images of animals and gods in the wall paintings of the Rathwa tribe // Bestiary II. Zoomorphisms of Asia: movement in time. Collection of articles. - St. Petersburg, 2012. - P.165-180. (Russ.).
7. Esin Yu.N., Magay Zh., Monna F., Ozheredov Yu.I. Images of the camels of the Paleolithic epoch from the Tom River in Western Siberia // Issues of History, Philology and Culture. No. 2 (2019). - P.41-68.
8. Kerim Sh. (2020) Muslim saints and the story genre //The sacred world of Kazakh folklore. - Almaty, 2020. - P. 289-323. (Kaz.).
9. Kazakh mythical stories. (2002) - Almaty, 2002. (Kaz.).
10. Qissa Yer Kabanbay (2009) // Words of ancestors. Hundred-volume edition. Volume 58. Historical songs. - Astana, 2009. - P.145-169. (Kaz.).
11. Kondybai S. (2005) Kazakh Mythology: A Short Dictionary. - Almaty, 2005. (Russ.).
12. Maryashev A.N., Goryachev A.A. (2008) Petroglyphs of the Late Bronze and Early Iron Ages in the Oi-Zhailyau tract - Almaty, 2008. Internet resource. (Russ.).
13. Nauryzbayeva Z. (2013) Eternal Sky of the Kazakhs. - Almaty, 2013. (Russ.).
14. Radlov V.V. (1989) From Siberia. Diary pages. - Moscow, 1989.
15. Rempel L.I. (1977) Fragment of a bronze statue of camel from Samarkand and a winged camel Varakhshi (to the question about the nature of Sogdian art) // Middle Asia in antiquity and the Middle Ages. History and culture. - Moscow, 1977. - P.95-101. (Russ.).
16. Rogozhinsky A.E. (2011) Monuments of rock art of Kazakhstan // Rock art of Central Asia. - Almaty, 2011. - P. 207-246. (Rus.).
17. Toyshanuly A. (2009) Turkic-Mongol Mythology. - Almaty, 2009. (Kaz.).
18. Tursunov E. (1973) Genesis of the Kazakh daily life tale. - Almaty, 1973. (Russ.).
19. Khazbulatov A.R., Sultanova M.E., Shaigozova Z.N. (2017) Animalistic Universe of the Kazakhs in the epoch diagram. - Astana, 2017. (Russ.).